

Рецензії

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У ВИРІ „ХРУЩОВСЬКИХ РЕФОРМ”: РОЗДУМИ ІСТОРИКА

Перехрест О. Г.

Українське село в 1941–1945 рр.: соціально-економічне становище – Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 685 с.

Історія Другої світової війни як багатомірною і надзвичайно складною явища ось уже упродовж понад шести десятиліть посідає одне з чільних місць у історико-дослідницьких студіях вітчизняних та зарубіжних науковців. Творчий доробок істориків різних країн і поколінь з цієї проблематики є справді вражаючим: його репрезентують тисячі монографій, збірників статей. Та попри наявність величезної кількості таких праць, цей чи не найтрагічніший період новітньої історії України залишає ще значне поле непізнаного. Однією з важливих тематичних ніш означеної проблематики, є, безперечно, історія українського села доби страшного суспільно-політичного катаклізму, яким було військове зіткнення нацистської Німеччини та СРСР у 1941–1945 рр.

Із найбільш помітних монографічних праць із вказаної проблеми варто виділити ті, які стосуються тематики рецензованої монографії. Це насамперед дослідження С. П. Лаути [1], котре, при своїй безумовній фактографічній цінності, однак позначене ідеологічною упередженістю. До того ж, автор не досліджує відбудовчі процеси в українському селі на визволеній території в роки війни. До окремих аспектів порушеної О. Г. Перехрестом проблеми, звертаються в своїх монографічних дослідженнях В. М. Коваль, В. М. Нем'ятий, І. В. Рибак, В. О. Шайкан і В. О. Шайкан [2] та ін., а також автори колективних узагальнюючих праць [3].

Своєрідною стартовою віхою відліку новітнього прочитання історії українського селянства став вже широко відомий академічний двотомник "Історія українського селянства" [4]. Одну з його структурних частин спеціально присвячено воєнному часу. Проте широта і соціально-політична важливість проблеми у поєднанні з певною фрагментарністю заповнення "білих плям" історії українського селянства дає, на нашу думку, вагомі підстави твердити про недостатній ступінь його наукового вивчення. До того ж, останнім часом у світовій історіографії спостерігається зростання інтересу до соціальних аспектів воєнної історії, зміщення акцентів у бік реконструкції життєдіяльності окремих соціумів, вивчення мікроісторичних явищ.

З огляду на це, звернення автора рецензованої монографії до такої малодослідженої в багатьох своїх сюжетах проблеми, як історія українського села 1941–1945 років, є цілком виправданим. Актуальність теми дослідження визначається потребою осмислення вказаного сегменту життя суспільства воєнної доби з позицій нового історичного мислення. Окрім суто

наукового інтересу злободенність теми зумовлена й практичними потребами сучасного періоду українського державотворення. Адже попри нескорюваність, а часом і полярність воєнної та новітньої епох, для сьогоденного українського політикуму певною мірою зберігає свою актуальність врахування уроків та досвіду минулого для вироблення виваженого курсу аграрної політики, яка є доленосною у визначенні перспектив розвитку сучасного українського соціуму.

Взявшись за реалізацію складного наукового проекту, автор здійснив його у тісному взаємозв'язку з розробкою планових дослідницьких тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України "Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 1940-х років" та "Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943–1945 рр." Це значною мірою сприяло успіху дослідження.

Предметом всебічного аналізу стали в монографії складні, багатогранні і суперечливі процеси, що мали місце в українському селі в умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Цілком виправданим є окреслені автором часово-просторові межі дослідження, що охоплюють період з червня 1941 р. по травень 1945 р. і поширюються на територію УРСР в кордонах зазначеного періоду.

Поставленим дослідницьким завданням відповідає й запропонована автором архітектоніка праці. Її складовими є вступ, 5 розділів, поділені на 17 підрозділів, висновки, бібліографічні посилання після кожної структурної частини, додатки та фотоілюстрації. Оцінюючи структуру монографії, слід підкреслити, що науковець достатньо чітко визначив спрямування своїх дослідницьких зусиль і цим забезпечив композиційну цілісність монографії.

Позитивною рисою рецензованого дослідження є також те, що воно ґрунтується на розгалуженій джерельній базі, пріоритетне місце в якій належить архівним матеріалам, що здебільшого вводяться в науковий обіг уперше. Так, зокрема, продуктивно опрацьовано документи Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України – Ф. Ф. Р – 2, КМФ – 8, 342, 3676, 3833, 4620 та ін.), Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України – Ф. 1, 7, 57, 63, 70, 166 та ін.). Цінна інформація почерпнута автором також із багатьох регіональних архівосховищ.

Спеціально слід вітати зусилля автора щодо залучення матеріалів центральних архівів Російської федерації, зокрема Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), Центрального архіву Міноборони РФ (ЦАМО).

Широко в монографії використані опубліковані документи, зокрема статистичні збірники та актові джерела. Залучено також змістовні матеріали журналів та газет періоду, який досліджується. При цьому автором використані як публікації газет, котрі

видавалися органами радянської влади, так і часописів, які виходили на окупованій території. Репрезентативна джерельна база уможливила нагромадження необхідної маси достовірних свідчень, необхідних для реалізації дослідницької мети.

Реалізуючи свій науковий проект, автор використав як традиційні, так і сучасні принципи та методи дослідження: аналітико-синтетичні, гіпотетико-дедуктивні, індуктивні, історико-статистичні, ретроспективні. Широко застосовуються принципи мікроісторичних та полідисциплінарних підходів. При визначенні предмету дослідження автор цілком обґрунтовано вдався до перевіреного часом проблемно-хронологічного принципу комплектування матеріалу.

Успіху монографічного дослідження сприяла ґрунтова апробація отриманих на підготовчому етапі його результатів. Окремі складові майбутньої монографії оприлюднено в понад 30 авторських публікаціях, які побачили світ в авторитетних фахових виданнях, а також у розділі вже вище названого фундаментального академічного видання "Історія українського селянства".

Аналіз змісту монографії свідчить, що автором здійснено великий обсяг науково-дослідної роботи. При цьому слід відзначити багатогранність вирішених у праці дослідницьких завдань, достатню ґрунтовність розкриття основних аспектів проблеми. Комплексно й системно на макро-та мікрорівні проведено аналіз становища українського села на різних етапах війни. На широкому емпіричному полі автору вдалося досить комплексно відобразити один із найтрагічніших періодів історії українського селянства.

Перший розділ монографії виходить за визначені автором хронологічні межі дослідження, оскільки він присвячений аналізу становища українського села напередодні війни. Для автора ця структурна частина – проблемно-постановочна і відправна, без змісту якої не можна повною мірою зрозуміти наступний період життя села воєнної доби.

На основі аналізу соціально-економічного потенціалу українського села, його суттєвого впливу на усі сфери життя СРСР автор робить доволі переконливий висновок про те, що "багатства українського села значною мірою визначали економічну і геополітичну міць СРСР". Колгоспна система справедливо оцінюється як своєрідна модель кріпаччини, базована на державному грабунку села, безправності селянства та фіскально-визисковій ролі трудодня. На основі статистичного матеріалу схарактеризовано й довоєнну соціальну інфраструктуру села.

У другому розділі монографії йдеться про становище українського села в перший період війни (з червня 1941 р. по липень 1942 р.). Аргументовано розкрито внесок селян у зміцнення обороноздатності СРСР: охарактеризовано мобілізаційні заходи на селі, участь сільських жителів у патріотичних акціях із допомоги фронту, показано трансформації у фіскальній системі, зокрема запровадження "воєнного" податку. Автором визначено вплив війни на всі складові соціальної інфраструктури села. Принципово нові підходи простежуються під час аналізу евакуації матеріальних і людських ресурсів українського села: розкрито як беззаперечні здобутки цього феномену, так і втрати (що раніше науковцями

майже не досліджувалося). Автор аналізує об'єктивні та суб'єктивні чинники, які призвели до величезних втрат під час переміщення продуктивних сил села на Схід.

Чи не вперше, на рівні монографічного дослідження, автор звернувся до характеристики життєдіяльності українських селян в евакуації.

Одним із найбільш змістовно насичених є розділ 3, структурований на 9 підрозділів. У ньому на представницькій фактографічній базі реконструйовано деталі трагедії українського села в період нацистської окупації. Проаналізувавши документи і директиви нацистського рейху, автор дійшов висновку, що сільськогосподарський потенціал України у геостратегічних планах гітлерівців посідав пріоритетне місце. У цьому розділі детально проаналізовано основні принципи, вектори, методи реалізації окупаційної політики нацистів на селі. Автор аналізує нацистську систему визиску селян, розмірковує над основними етапами окупаційної політики в українському селі. Поза увагою О. Г. Перехреста не залишилися такі питання як відносини українських селян з радянськими партизанами та самостійницьким рухом тощо. При цьому він робить це доволі коректно, без ідеологічного надриву, послідовно виступаючи з позицій об'єктивної істини та гуманістичних підходів.

У четвертому розділі монографії автором всебічно охарактеризовано економічний та соціальний стан українського села в умовах відбудови 1943–1945 рр. Залучивши значний фактичний матеріал, автор показав відбудовчий та виробничий процеси в аграрній галузі економіки, розкрив неймовірні труднощі відродження сільського господарства, схарактеризував зміни у становищі селянства на основі аналізу нової моделі податкової системи, стан соціальної інфраструктури села. Розкрито також всебічну участь селянства в різноманітних патріотичних акціях цивільного населення.

П'ятий розділ присвячено соціально-економічним, демографічним, медико-санітарним наслідкам війни для українського села. Ця структурна частина відіграє роль своєрідного узагальнення, що випливає із загального контексту дослідження. Автор вправно використовує мікроісторичні методи, подає відомості про повсякденне життя українського селянства, його ментальність, фізичне і психічне здоров'я.

Висновки, яких дійшов автор на основі опрацьованого фактичного матеріалу, засвідчують його плідний внесок в дослідження теми. Вони аргументовані, обумовлені змістом монографії.

Обґрунтованість теоретичних положень, висновків та узагальнень значною мірою сприяє залучений автором та ґрунтовно опрацьований із застосуванням кліометричних операцій статистичний матеріал, значна частина якого систематизована в таблицях. У тексті праці та додатках налічується понад 100 цифрових таблиць, кожна з яких акумулює об'ємну й цінну інформацію.

Доречним видається і вміщення в монографії науково-довідкового матеріалу, зокрема іменного та географічного покажчиків. Кращому сприйняттю викладених у дослідженні подій, безумовно, сприяють фотоілюстрації, їх подано біля 70. До позитиву

рецензованого видання слід, на нашу думку, зберегти й академічний стиль викладу матеріалу.

Поряд із зазначеним вище, слід підкреслити, що з огляду на багатовекторність проблеми, яка досліджується в монографії, значні труднощі в пошуку та опрацюванні необхідних джерел автор залишає ще досить широке поле для дослідницької роботи в царині реконструкції історії українського села воєнної доби. Зокрема, недостатньо рельєфно виписані особливості політики окупантів щодо українського сільського соціуму в різних окупаційних зонах. Бажано було б також детальніше схарактеризувати повсякденне життя українського селянства і трансформації його ментальності на різних етапах війни, показати участь у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху опору. У подальшому доцільно було б розширити хронологічні межі дослідження, визначивши нижчим порогом початок Другої світової війни.

Однак узказане вище не впливає на однозначно позитивну оцінку рецензованої праці. Вона є оригінальним, цілісним і самодостатнім дослідженням, що заповнює важливу нішу висвітлення соціальних аспектів воєнної проблематики. Вважаємо, що монографія О. Г. Перехреста є вагомим внеском у вітчизняну воєнну історіографію й буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами історії України періоду Другої світової війни.

1. Лаута С. П. *Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни* / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київського університету, 1965.
2. Коваль М. В. *Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні)* / М. В. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965.; *Його же Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.* / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1970.; *Його же Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны* / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1977.; *Його же Борьба населения Украины против фашистского рабства* / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1979.; *Його же Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)*. / М. В. Коваль. – К.: Наукова думка, 1999.; *Нематый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Коммунистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.)* / В. Н. Нематый. – К.: Политиздат Украины, 1982.; *Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.)*: Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.; *Шайкан В. О., Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни.* / В. О. Шайкан, В. О. Шайкан – Кривий Ріг: Мінерал, 2004.
3. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941 – 1945 рр.* – В 3-х т. – К.: Політвидав України, 1967–1968.; *Українська ССР в Великій Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.* – К.: Политиздат Украины, 1975.; *Історія селянства Української РСР: У 2-х т.* – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967.; *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / Гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневецький). –

К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга Пам'яті України", 2000.; *Політична історія України. XX ст. У 6 т.* / Редкол.: І. Ф. Кірас (голова). – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 4: *Україна у Другій світовій війні, 1939–1945* / керівн. тому В. І. Кучер; автори В. Укучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. – К., 2003.; *В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. С. Лисенко. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах.* – Т. 3: *Радянський проєкт для України.* – К.: Наукова думка, 2004.

4. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах.* – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006.

А. Т. Морозов, Т. М. Толмиш

О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

Історія селянства належить до пріоритетних напрямків вітчизняної історіографії. Однак, якщо історія селянства в соціально-економічному аспекті вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то соціокультурний став розроблятися відносно недавно. Між тим, саме він визначається одним із найперспективніших напрямків в історичній науці. Рецензована монографія становить собою одну з перших спроб в українській історіографії комплексного дослідження змін, які відбувалися в селянському суспільстві та його культурі в період модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть ХХ ст.

З перших сторінок монографії автор задається питанням: якщо селянству присвячено величезну кількість наукових праць, то чому ж воно досі залишається для нас, за образним висловлюванням Т.Шаніна, "великим незнайомцем"? Він приходить до висновку, що для розуміння селянства недостатньо традиційних методів, які зазвичай застосовуються в історичних дослідженнях. Тут потрібен особливий інструментарій, особлива методологія, застосування міждисциплінарних підходів тощо. Досліджуючи селянство, необхідно виходити з визнання "іншості" селянської культури початку ХХ ст., її несхожості на ту, до якої належить сам дослідник. У такому разі дослідження стає діалогом культур, розділених у часі.

О.Михайлюк вважає, що неможливо відтворити адекватний образ селянства початку ХХ ст. оперуючи наявними письмовими джерелами, адже вони були створені, головним чином, бюрократією та інтелігенцією і відображають уявлення про селян саме цих верств і мало відповідають уявленню селян про самих себе. Селянство ж, будучи переважно неписьменним, залишалося "мовчазною більшістю", яка фактично не залишила письмових документів. Разом із тим, й погляд "зсередини" також мало що дає для розуміння селянства. Полемізуючи з відомим російським істориком В.В.Кабановим, автор пише: "Ходити в онучах, пити самогон, їсти лаптем щі", – ще не значить розуміти селянську культуру і селянську ментальність (с. 33). Тому тут важливе застосування антропологічного підходу. Збагнути селянство можна лише підбравши своєрідний "код" до його менталітету. Слід відзначити, що до категорії "менталітет" ("ментальність"), вже усталеної у